The South Asian Academic Research Chronicle

ISSN 2454-1109

A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 5, May 2025

Editor-in-Chief:
Dr. Rohidas Nitonde

Managing Editor:
Ms. Sushama Ingole

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 5, May 2025

2. मराठी साहित्यातील भारतीय संस्कृतीचे दर्शन

प्रा. डॉ. सविता माधवराव पवार

श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर

savitapawar219@gmail.com

प्रस्तावना:

'मराठी साहित्यातील भारतीय संस्कृतीचे दर्शन,' हा विषय अतिशय व्यापक आणि गहन आहे. मराठी साहित्याचा इतिहास हा भारतीय संस्कृतीच्या विविध पैलूंशी निगडित आहे आणि त्यातून भारतीय जीवनमूल्ये, परंपरा, तत्वज्ञान, सामाजिक रचना आणि आधुनिकतेचा समन्वय दिसून येतो. ह्या शोधनिबंधात मराठी साहित्यात भारतीय संस्कृती कशी प्रतिबिंबित झाली आहे, याचा सूक्ष्म अभ्यास करण्यात आला आहे. यात प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक मराठी साहित्याचा आढावा घेऊन त्यातील सांस्कृतिक तत्वांचे विश्लेषण केले आहे.

मराठी साहित्यात भारतीय संस्कृतीचे दर्शन अनेक कालखंडांतून आणि विविध साहित्यप्रकारांतून प्रकट झालेले आहे. मराठी साहित्याला प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक असे कालखंड आहेत, आणि प्रत्येक कालखंडात भारतीय संस्कृतीचे वेगवेगळे पैलू दिसून येतात. भारतीय संस्कृती ही मूलतः मूल्ये, परंपरा, धर्म, सामाजिक रचना, कला आणि जीवनदृष्टी यांचा समन्वय आहे. मराठी साहित्याने या सर्व बाबींना आपल्या लेखनातून प्रकट केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठी साहित्यातील भारतीय संस्कृतीचे दर्शन विश्लेषित केले आहे.

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृतींपैकी एक आहे. ती तत्वज्ञान, धर्म, कला, परंपरा आणि सामाजिक मूल्यांनी समृद्ध आहे. मराठी साहित्य हे या संस्कृतीचे एक महत्त्वाचे प्रतिबिंब आहे, ज्याने भारतीय जीवनशैली आणि विचारसरणीला शब्दरूप दिले आहे. संत साहित्यापासून ते आधुनिक कादंबरी आणि कवितांपर्यंत, मराठी साहित्याने भारतीय संस्कृतीच्या विविध आयामांना साकार केले आहे. ह्या शोधनिबंधातून मराठी साहित्यातून भारतीय संस्कृती कशी व्यक्त झाली आहे, याचा सखोल अभ्यास केला आहे.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 5, May 2025

प्राचीन आणि मध्ययुगीन मराठी साहित्य:

मराठी साहित्याच्या प्रांतात तेराव्या शतकाला विशेष महत्त्व आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत चोखोबा, संत गोरोबा, संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, त्यानंतर संत एकनाथ, संत तुकाराम यांसारख्या संतकवींनी भक्तीमार्गाला प्राधान्य देत, भारतीय संस्कृतीतील आध्यात्मिक आणि नैतिक मूल्यांना अधोरेखित केले. त्यांचे साहित्य भारतीय संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी असलेल्या धर्म, भक्ती आणि विश्वात्मक दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहे. 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ भगवद्गीतेवर आधारित असून, यात भारतीय तत्वज्ञान, कर्मयोग, भक्तियोग आणि अध्यात्म यांचा समन्वय दिसतो. भारतीय संस्कृतीतील 'आत्म्याच्या शाश्वततेचा' विचार यातून व्यक्त होतो.संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' हा भगवद्गीतेवरील मराठी भाष्यग्रंथ लिहिला, जो भारतीय संस्कृतीतील तत्त्वज्ञानाचा आधारस्तंभ आहे. या ग्रंथात कर्मयोग, भक्तियोग आणि ज्ञानयोग यांचा समन्वय आहे, जो भारतीय संस्कृतीतील आध्यात्मिक विचारांचा गाभा आहे. ज्ञानेश्वरांनी सामान्य माणसाला समजेल अशा सोप्या भाषेत हे तत्त्वज्ञान मांडले, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीतील सर्वसमावेशकता दिसते. त्यांचे 'अमृतानुभव' हे काव्यही भारतीय तत्त्वज्ञानातील अद्वैत वेदांताचे दर्शन घडवते. गीतेतील "कर्मण्येवाधिकारस्ते" या तत्वावर त्यांनी भर दिला आहे, जो भारतीय संस्कृतीतील कर्मप्रधान दृष्टिकोन दर्शवतो.निष्काम कर्मयोगाची शिकवण हे भारतीय जीवनमूल्य आहे.भारतीय संस्कृतीत चार आश्रम पद्धती आहे – ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास. ज्ञानेश्वरीमध्ये गृहस्थधर्माचे महत्त्व अधोरेखित केले गेले आहे. कर्तव्यपरायणता, निष्ठा आणि कुटुंबप्रेम हे मूल्य ज्ञानेश्वरीतून सहज प्रकट होते.ज्ञानेश्वरांनी 'विश्वात्मक देव' या संकल्पनेचा प्रचार केला आहे. त्यांच्या ओवींमधून सर्व प्राणीमात्रांत परमात्मा आहे ही भावना प्रकट होते. हा दृष्टिकोन भारतीय सहिष्णुतेचे आणि सर्वधर्मसमभावाचे प्रतीक आहे.'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।'ही शिकवण भारतीय संस्कृतीतील कर्तव्यनिष्ठा आणि निःस्वार्थ सेवा या मूल्यांची मूळ प्रेरणा आहे.

संत नामदेव हे भक्ती परंपरेतील एक महत्त्वाचे संत होते. त्यांचे अभंग भारतीय संस्कृतीतील भक्ती आणि समानतेचे प्रतीक आहेत. नामदेवांनी मराठी आणि हिंदी या दोन्ही भाषांतून लेखन केले, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीतील भाषिक आणि सांस्कृतिक एकतेचा पुरावा मिळतो. त्यांनी सामाजिक भेदभावावर टीका करत, सर्वांना ईश्वरभक्तीचा मार्ग खुला केला.संत एकनाथ यांनी भक्ती आणि सामाजिक सुधारणा यांचा समन्वय साधला. त्यांचे 'एकनाथी भागवत' हे भागवत पुराणावरील मराठी भाष्य भारतीय संस्कृतीतील धर्म आणि नीती यांचे महत्त्व दर्शवते. एकनाथांनी अस्पृश्यता आणि सामाजिक अन्यायावर टीका केली, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीतील सहिष्णुता आणि समता यांचा आविष्कार होतो.

संत तुकाराम हे वारकरी संप्रदायाचे प्रमुख संत होते. त्यांचे अभंग भारतीय संस्कृतीतील साधेपणा, भक्ती आणि नैतिकता यांचे प्रतीक आहेत. तुकारामांनी सामान्य माणसाच्या भावना आणि जीवनातील संघर्षांना शब्दरूप दिले. त्यांच्या लेखनातून भारतीय संस्कृतीतील विश्वात्मक दृष्टिकोन आणि ईश्वरावरील श्रद्धा दिसते.संत तुकारामांचे अभंग भारतीय संस्कृतीतील साधेपणा, समानता आणि ईश्वरावरील नितांत श्रद्धा यांचे द्योतक आहेत. त्यांनी सामाजिक भेदभावावर टीका करत, सर्वांना एकाच परमेश्वराची उपासना करण्याचा संदेश दिला, जो भारतीय संस्कृतीचा गाभा आहे. संत तुकाराम महाराज उपदेश करतात,

"जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें। उदास विचारें वेच करी॥

उत्तम चि गती तो एक पावेल। उत्तम भोगील जीव खाणी॥

परउपकारी नेणे परनिंदा। परस्त्रिया सदा बहिणी माया॥

भूतदया गाईपशूचे पालन। तान्हेल्या जीवन वनामाजी॥

शांतिरूपे नव्हे कोणाचा वाईट। वाढवी महत्व वडिलांचे॥

तुका म्हणे हे चि आश्रमाचे फळ। परमपद बळ वैराग्याचे॥१

योग्य मार्गाने धन कमावणे आणि आसक्ती न ठेवता खर्च करणे, परनिंदा न करणे, परस्त्रिया मातेसमान मानणे, भूतदयावादी दृष्टिकोन ठेवणे आणि शांतीने जीवन व्यतीत करणे; या उपदेशातून तुकाराम महाराज जगण्याचा मूलमंत्र देतात. या काळातील साहित्यातून भारतीय संस्कृतीतील वैदिक तत्वज्ञान, उपनिषदांचा प्रभाव आणि भक्तीचा समन्वय दिसतो. तसेच, यातून ग्रामीण जीवन, कुटुंबप्रधानता आणि सामुदायिक जीवनाचे महत्त्वही अधोरेखित होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये असलेला भक्तियोग, कर्मयोग याचे प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगात पडलेले आहे. नि:स्वार्थ कर्म, ईश्वरभक्ती आणि जीवमात्रांप्रती समभाव संत तुकारामांच्या अभंगातून दिसून येतो.

आधुनिक मराठी साहित्य:

एकोणिसाव्या शतकात मराठी साहित्याने आधुनिक स्वरूप धारण केले. यातून भारतीय संस्कृतीतील परंपरा आणि आधुनिकतेचा समन्वय दिसतो. या काळातील लेखकांनी सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रीयत्व आणि स्वातंत्र्याच्या चळवळींवर लेखन केले, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीतील सामाजिक जागरूकता आणि स्वाभिमान या काळात दिसून येतो. लोकहितवादींनी सामाजिक सुधारणांवर लेखन केले, तर चिपळूणकरांनी मराठी भाषा आणि संस्कृतीचा अभिमान जागवला. त्यांच्या लेखनातून भारतीय संस्कृतीतील शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि स्वाभिमान यांचे महत्त्व दिसते.हरि नारायण

आपटे यांच्या कादंबऱ्यांमधून (उदा. 'पण लक्षात कोण घेतो') भारतीय कुटुंबव्यवस्था, सामाजिक रूढी आणि स्त्रियांचे स्थान यांचे चित्रण दिसते. त्यांनी भारतीय संस्कृतीतील परंपरांचे जतन आणि सुधारणा यांचा समतोल साधला आहे. कवी कुसुमाग्रज यांच्या कवितांतून भारतीय संस्कृतीतील मानवतावाद आणि स्वातंत्र्याची ओढ दिसते, तर पु. ल. देशपांडे यांच्या लेखनातून मराठी माणसाच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा—विनोद, सहृदयता आणि साधेपणाचा आविष्कार होतो. साने गुरुजी म्हणतात,

*"भारतीय संस्कृती ही आत्मिक आहे. तिची खरी ओळख ही साधेपणा, त्याग आणि सेवा यांत आहे."*२ या विधानातून भारतीय संस्कृतीची मौलिक वैशिष्ट्ये उलगडतात. ही संस्कृती केवळ धार्मिक विधींची किंवा बाह्य आचरणांची नव्हे, तर आत्म्याच्या उन्नतीची साधना आहे. साने गुरुजींनी त्यातील मूल्यांची शाश्वतता दाखवली आहे.

सकळ संस्कृतीचा पाया प्रेम आहे. विवेकानंद म्हणत, ख्रिश्चन धर्म सांगतो शेजाऱ्यावर प्रेम कर, परंतु का प्रेम करावे याचे कारण हिंदू धर्म देतो,वेदांत देतो. त्याच्या ठिकाणी तूच आहेस म्हणून तूच सर्वांत आहेस. दुसऱ्याची हत्या म्हणजे स्वतःचीच हत्या. मानवी जीवन सुखी करायचे तर हा महामंत्र घेऊनच कार्य प्रवृत्त व्हायला हवे. हृदय शून्यता म्हणजे मानवी जातीविषयी बेफिकिरी, म्हणजे निर्दयता. जगात दुःख, दैन्य आहे कारण हृदयशून्यता आहे. हे सारे माझे आहे, तर मी दुसऱ्याला छळणार नाही, पिळणार नाही, सर्वांना सुखी करण्यासाठी धडपडेल म्हणून वेद घोष करतो. "सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु" म्हणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'अवघाची संसार सुखाचा करीन,' 'जो जे वांछील तो ते लाहो.'३

आध्यात्मिकता आणि तत्त्वज्ञानः

संत साहित्यापासून ते आधुनिक साहित्यापर्यंत भारतीय संस्कृतीतील आध्यात्मिकता आणि जीवनदृष्टी यांचा प्रभाव दिसतो. उपनिषदे, भगवद्गीतेतील विचार मराठी साहित्यातून व्यक्त झाले आहेत. मराठी साहित्याने जातीभेद, लिंगभेद आणि सामाजिक अन्याय यांच्यावर टीका करत सर्वांना समानतेचा संदेश दिला आहे. संतांनी आणि आधुनिक लेखकांनी सामाजिक सुधारणांवर भर दिला.

भारतीय संस्कृती ही आध्यात्मिकतेने समृद्ध आहे, आणि मराठी साहित्याने याला मोठ्या प्रमाणात शब्दरूप दिले आहे. संत साहित्यातून वैदिक तत्त्वज्ञान, उपनिषदांचे विचार आणि भगवद्गीतेची शिकवण व्यक्त झाली आहे. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरांची 'ज्ञानेश्वरी' आत्म्याच्या शाश्वततेचा आणि विश्वात्मक एकतेचा विचार मांडते. तुकारामांचे अभंग ईश्वराशी एकरूप होण्याची भावना व्यक्त करतात.मराठी साहित्याची आध्यात्मिक परंपरा प्रामुख्याने भक्ती चळवळीतून समृद्ध झाली. संत ज्ञानेश्वर यांच्या *ज्ञानेश्वरी*ने भगवद्गीतेच्या तत्त्वज्ञानाला सामान्य माणसाच्या भाषेत आणले. त्यांनी विश्वात्मक एकतेचा आणि आत्मसाक्षात्काराचा विचार मांडला. संत नामदेव, एकनाथ, तुकाराम

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 5, May 2025

यांनी अभंग, कीर्तन, भारुड यांद्वारे वैष्णव भक्ती, विठ्ठल उपासना आणि ईश्वराशी नाते जोडण्याचा संदेश दिला. तुकारामांचे अभंग, उदाहरणार्थ, "सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी" हे भक्ती आणि आध्यात्मिक चिंतन यांचा सुंदर संगम दाखवतात. ही साहित्यिक परंपरा भारतीय संस्कृतीतील आध्यात्मिक मूल्यांना, विशेषतः अद्वैत आणि विशिष्टाद्वैत तत्त्वज्ञानाला प्रतिबिंबित करते. हे सर्व भारतीय संस्कृतीतील आध्यात्मिक आधाराचे द्योतक आहे

मराठी साहित्यात उपनिषदे, वेदान्त, आणि बौद्ध-जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव दिसतो. संत एकनाथ यांनी *भावार्थ रामायण* मधून रामायणाच्या कथेला तात्त्विक आधार दिला, तर संत रामदास यांच्या *दासबोध* मध्ये आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक तत्त्वज्ञानाचा समन्वय आहे. *दासबोध* कर्मयोग, आत्मानुशासन आणि समाजसेवेच्या तत्त्वांना प्राधान्य देतो, जे भारतीय संस्कृतीतील कर्तव्यनिष्ठ जीवनशैलीशी सुसंगत आहे.

आधुनिक मराठी साहित्य आणि तत्त्वज्ञान:

आधुनिक काळात मराठी साहित्याने आध्यात्मिकता आणि तत्त्वज्ञानाला नव्या संदर्भात मांडले. वि. स. खांडेकर यांच्या ‘ययाति’ सारख्या कादंबरीत पौराणिक कथांमधील तात्त्विक प्रश्नांना आधुनिक दृष्टिकोनातून पाहिले गेले. भालचंद्र नेमाडे यांच्या ‘कोसला’ मध्ये अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञान आणि भारतीय परंपरेचा संवाद दिसतो. कवयित्री इंदिरा संत यांच्या कवितांतून निसर्ग, प्रेम आणि आध्यात्मिक शोध यांचा संगम दिसतो, जो भारतीय संस्कृतीतील निसर्गाशी एकरूप होण्याच्या भावनेला प्रतिबिंबित करतो.वि. स. खांडेकर लिखित "ययाति" ही कादंबरी म्हणजे केवळ एक पौराणिक कथा नव्हे, तर ती भारतीय संस्कृतीतील मूल्ये, धर्म, काम, त्याग, मोह, आत्मशोध आणि कर्तव्य यांचा गहन अभ्यास आहे. या कादंबरीतून भारतीय संस्कृतीचे तत्त्वज्ञान आधुनिक संदर्भात अत्यंत प्रभावीपणे उलगडले आहे.हा कादंबरीरूपात आत्मशोधाचा प्रवास आहे.ययातीच्या इच्छाभंगाच्या प्रवासात आत्मज्ञानाचा उदय – हा गीतेतील “वैराग्य” व “विवेक” यांचा आधुनिक संदर्भात आलेला आविष्कार आहे.ययातीचे स्वतःचे अंतर्मन आणि समाजाचे बंधन यामधील संघर्ष भारतीय संस्कृतीतील धर्म आणि अधर्म यातील सूक्ष्म सीमारेषा स्पष्ट करतो.जीवन म्हणजे केवळ भोग नव्हे, तर एक महान यज्ञ आहे असे ही कादंबरी सांगते. “माणसाचं मोठेपण विकारांबरोबर वाहत जाण्यात नाही . विचाराच्या सहाय्यानं विकारांवर विजय मिळवण्यातच खरा मनुष्य धर्म आहे,” ४ ययातिची कहाणी सांगत असताना जीवनविषयक मर्म ही कादंबरी सांगते. भारतीय संस्कृतीतील 'धर्म', 'कर्म', 'मोक्ष' आणि 'आत्मा' या संकल्पना मराठी साहित्यात सतत उमटतात. मराठी नाटक, कविता, कथा यांतून या संकल्पना सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवनाशी जोडल्या गेल्या. उदा., विजय तेंडुलकर यांच्या नाटकांतून मानवी मनातील नैतिक

द्वंद्व आणि तात्त्विक प्रश्न उपस्थित होतात, जे भारतीय संस्कृतीतील सत्य आणि नीतीच्या शोधाशी निगडित आहेत.

आध्यात्मिक समर्पण आणि भक्तीचे मूल्य:

सगुण भक्ती ही भारतीय संस्कृतीत महत्त्वाची आहे. ज्ञानेश्वरीत भगवंतावर पूर्ण विश्वास आणि समर्पण या भक्तीमार्गाची शिकवण आहे. त्यांनी पांडुरंग भक्ती आणि हरिपाठ याला महत्त्व दिले आहे.ज्ञानेश्वरी केवळ भगवद्गीतेची टीका नसून ती एक संस्कृतीचा आरसा आहे. तिच्यामधून भारतीय संस्कृतीतील तत्त्वज्ञान, जीवनमूल्ये, भक्ती, समर्पण, सहिष्णुता, कर्मप्रधानता, निसर्गप्रेम आणि सर्वात्मभाव यांचे उत्कृष्ट दर्शन घडते. त्यामुळे 'ज्ञानेश्वरी' ही एक अमूल्य सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक ठेवा ठरते.

अध्यात्मिक समर्पण आणि भक्ती ही भारतीय संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी असलेली मूल्ये आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानात, विशेषतः भक्ती परंपरेत, समर्पण म्हणजे स्वतःला ईश्वर किंवा उच्च शक्तीच्या चरणी पूर्णपणे अर्पण करणे. भक्ती ही मन, वचन आणि कर्माने ईश्वराशी एकरूप होण्याची भावना आहे. ही मूल्ये मराठी साहित्यात, विशेषतः भक्ती साहित्यात, विपुलतेने व्यक्त झाली आहेत.

मराठी साहित्यावर भक्ती परंपरेचा खोल प्रभाव आहे, विशेषतः वारकरी संप्रदायामुळे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम , संत चोखामेळा यांसारख्या संतकवींनी आपल्या अभंग, ओव्या आणि कीर्तनांमधून भक्ती आणि समर्पणाचे तत्त्व मराठी जनमानसात रुजवले.

ज्ञानेश्वरांनी ‘ज्ञानेश्वरी’ आणि ‘अमृतानुभव’ मधून भक्ती आणि समर्पणाला अध्यात्मिक आधार दिला. ‘पसायदान’ हे पूर्ण समर्पणाचे प्रतीक आहे, जिथे ते विश्वकल्याणाची प्रार्थना करतात. त्यांनी भक्तीला ज्ञान आणि कर्मयोगाशी जोडले.

तुकारामांचे अभंग भक्तीच्या सखोल भावनेने ओतप्रोत आहेत. त्यांनी विठ्ठलाप्रती पूर्ण समर्पण व्यक्त केले. "संतसंगती मिळे तरी माझे भाग्य" किंवा "सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी" यांसारख्या रचनांमधून त्यांनी भक्तीची सहजता आणि तीव्रता दाखवली. “कोण्याही जीवाचा न घडो मत्सर। वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे॥”,“करितो कवित्व म्हणाल हे कोणी। नव्हे माझी वाणी पदरीची॥”, ‘‘मज विश्वंभर बोलवितो” असे तुकाराम महाराज म्हणतात.

"तरुवर बीजापोटीं बीज तरुवरा शेवटीं। तैसे तुम्हां आम्हां जालें। एकीं एक सामावलें॥ उदकावरील तरंग। तरंग उदकाचे अंग॥ तुका म्हणे बिंबछाया। ठायी पावली विलया॥" ५ ईश्वर आणि फक्त यांच्यामधील संबंध, त्यांचे एकात्म असणे संत तुकाराम स्वतः अनुभवतात आणि आपल्या अभंगातून प्रकट करतात.

नामदेवांनी भक्तीला सामाजिक समतेची जोड दिली. त्यांच्या रचनांमधून ईश्वराप्रती दास्यभाव आणि समर्पण दिसते. त्यांनी सर्वसामान्यांना भक्तीचा मार्ग सुलभ केला. एकनाथांनी 'भारुड' आणि 'अभंग' यांमधून भक्तीला लोकपरंपरेशी जोडले. त्यांनी सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करत भक्ती आणि समर्पणाला सर्वसमावेशक स्वरूप दिले. चोखामेळांनी अस्पृश्यतेच्या पार्श्वभूमीवर भक्तीचा स्वीकार केला. त्यांच्या अभंगांमधून ईश्वराप्रती निःस्वार्थ समर्पण आणि सामाजिक अन्यायाविरुद्ध बंड दिसते.

"आम्हां न कळे ज्ञान न कळे पुराण। वेदांचे वचन न कळे आम्हा॥

आगमाची आठी निगमाचा भेद। शास्त्रांचा संवाद न कळे आम्हां॥

योग याग तप अष्टांग साधन। न कळेची दान व्रत तप॥ चोखा म्हणे माझा भोळा भाव देवा। गाईन केशवा नाम तुझे॥"६ असे संत चोखोबा म्हणतात.

आधुनिक काळातही मराठी साहित्यात भक्ती आणि समर्पणाचे प्रतिबिंब दिसते. कुसुमाग्रज, ग्रेस, पु. ल. देशपांडे यांसारख्या लेखकांनी अध्यात्मिकता आणि मानवतावाद यांना आपल्या लेखनात स्थान दिले. उदा. कुसुमाग्रजांच्या कवितांमधून जीवनाच्या अर्थाचा शोध आणि समर्पणाची भावना दिसते.

मराठी साहित्य आणि समानतेचे तत्त्व:

मराठी साहित्यामध्ये भारतीय संस्कृतीचे प्रतिबिंब सामाजिक समानतेच्या संदर्भात अनेक स्तरांवर दिसून येते. भारतीय संस्कृतीच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये वसुधैव कुटुंबकम्, सर्वधर्मसमानता आणि सामाजिक न्याय यांचा समावेश आहे. मराठी साहित्याने या मूल्यांना विविध काळात आणि संदर्भात व्यक्त केले आहे, परंतु सामाजिक समानतेच्या दृष्टिकोनातून त्याचे विश्लेषण केल्यास काही महत्त्वपूर्ण पैलू समोर येतात. विशेषतः संत साहित्यात, सामाजिक समानतेचा पाठपुरावा दिसतो. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम यांसारख्या कवींनी भक्तीमार्गातून जातीभेद, वर्णव्यवस्था आणि सामाजिक विषमता यांना आव्हान दिले. संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीत सर्वांना समानतेने ईश्वरभक्तीचा मार्ग खुला आहे, असे प्रतिपादन आहे. संत तुकारामांनी तर "जात ना पंथ ना धर्म, विठ्ठल आहे सर्वांचा" असे सांगून "विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ॥," अशी शिकवण देत सामाजिक समानतेचा

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 5, May 2025

पुरस्कार केला. या साहित्यात भारतीय संस्कृतीतील सर्वसमावेशकता आणि मानवतावाद यांचे दर्शन घडते.आधुनिक काळात मराठी साहित्याने सामाजिक समानतेच्या मुद्द्यांना अधिक ठोसपणे हाताळले. म. जोतिबा फुले यांनी आपल्या साहित्यातून आणि लेखनातून जातीव्यवस्था आणि लिंगभेद यांच्याविरुद्ध लढा दिला. त्यांचे 'गुलामगिरी' हे पुस्तक भारतीय संस्कृतीतील विषमता दर्शवते आणि त्यावर टीका करते. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षण आणि दलितांचे हक्क यासाठी साहित्याचा वापर केला, ज्यामुळे सामाजिक समानतेचा पाया रचला गेला. केशवसुतांच्या 'नवा शिपाई' या कवितेमध्ये समतेचा पुरस्कार केलेला आहे. नव्या मनूतील नव्या दमाचा हा शूर शिपाई असा आहे जो, 'ब्राह्मण नाही, हिंदूही नाही न मी एक पंथाचा,' अशी विचारसरणी ठेवतो. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यात सामाजिक समानतेचा मुद्दा अधिक व्यापक आणि वैविध्यपूर्ण स्वरूपात दिसतो. बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ यांसारख्या दलित साहित्यिकांनी भारतीय संस्कृतीतील जातीवाद आणि आर्थिक विषमता यांच्यावर कठोर टीका केली. ढसाळ यांच्या 'गोलपिठा' या कवितासंग्रहात दलित जीवनाचे कटू सत्य आणि समानतेची मागणी ठळकपणे व्यक्त होते. याचबरोबर, आनंद यादव यांच्या 'झोंबी' सारख्या कादंबऱ्यांनी ग्रामीण भागातील सामाजिक विषमता आणि त्याचे भारतीय संस्कृतीशी नाते दाखवले. स्त्रीवादी लेखिकांनीही सामाजिक समानतेच्या दृष्टिकोनातून भारतीय संस्कृतीचे प्रतिबिंब टिपले. कमल देसाई, दुर्गा भागवत, उर्मिला पवार यांसारख्या लेखिकांनी स्त्रियांच्या स्थानावर आणि त्यांच्या हक्कांवर प्रकाश टाकला. उर्मिला पवार यांच्या 'आयदान' या आत्मकथनात दलित स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून भारतीय संस्कृतीतील लिंगभेद आणि जातीभेद यांचे विश्लेषण केले आहे.मराठी साहित्य भारतीय संस्कृतीचे दोन चेहरे दाखवते: एकीकडे सर्वसमावेशकता, अध्यात्म आणि मानवतावाद, तर दुसरीकडे जातीवाद, लिंगभेद आणि आर्थिक विषमता. साहित्याने या दोन्ही पैलूंना समानतेसाठी आव्हान देत सामाजिक सुधारणांचा मार्ग दाखवला. उदा. विश्वास पाटील यांच्या 'पानिपत' सारख्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत भारतीय संस्कृतीतील एकता आणि सामूहिक शक्ती दिसते, तर शिवाजी सावंत यांच्या 'मृत्युंजय' मध्ये व्यक्तिगत आणि सामाजिक मूल्यांचा समतोल दिसतो.

निष्कर्ष:

मराठी साहित्य हे भारतीय संस्कृतीच्या आध्यात्मिक आणि तात्त्विक विचारांचे एक सशक्त माध्यम आहे. संत साहित्यापासून ते आधुनिक साहित्यापर्यंत, या साहित्याने मानवी जीवन, समाज आणि विश्व यांच्यावरील चिंतनाला समृद्ध केले आहे. भारतीय संस्कृतीतील समन्वय, सहिष्णुता आणि आध्यात्मिक शोध यांचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यातून सातत्याने दिसते, ज्यामुळे ते जागतिक साहित्यातही महत्त्वाचं स्थान राखते.आध्यात्मिक समर्पण आणि भक्ती ही भारतीय संस्कृतीची आत्मा

आहे आणि मराठी साहित्याने या मूल्यांना समृद्ध केले आहे. वारकरी संप्रदाय आणि संत परंपरेने मराठी साहित्याला एक अनन्यसाधारण आध्यात्मिक उंची दिली. हे साहित्य केवळ धार्मिक नाही, तर सामाजिक सुधारणा, मानवतावाद आणि जीवनमूल्यांचा संदेश देणारे आहे. आजही मराठी साहित्यातील भक्ती आणि समर्पणाच्या रचना प्रेरणादायी आणि कालातीत आहेत.मराठी साहित्याने भारतीय संस्कृतीच्या विविध रंगांना आणि सामाजिक समन्वयाच्या गरजेला नेहमीच केंद्रस्थानी ठेवले आहे. संत साहित्यापासून ते आधुनिक काळापर्यंत, मराठी लेखकांनी समाजाला एकत्र बांधण्याचे आणि सांस्कृतिक वारसा जपण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. यामुळे मराठी साहित्य सामाजिक सुधारणांचा आणि सांस्कृतिक समृद्धीचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ ठरले. मराठी साहित्य हे परंपरा आणि आधुनिकता यांचा सुंदर संगम आहे, ज्यामध्ये भारतीय संस्कृतीचा आत्मा सतत जिवंत राहिला आहे. संत साहित्यापासून ते समकालीन लेखनापर्यंत, मराठी साहित्याने काळानुसार बदल स्वीकारले, पण आपली सांस्कृतिक ओळख कायम ठेवली आणि सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रगतीला हातभार लावला आहे.

संदर्भ टिपा:

१)सार्थ श्री तुकारामाची गाथा, संपादक :डॉ. गोपाळराव बेणारे , पुणे, पृ. क्र.४५२

२)साने गुरुजी, भारतीय संस्कृती, साधना प्रकाशन, पुणे, २०२३, पृ. क्र. १२

३) साने गुरुजी, संस्कृती आणि साहित्य, शब्दगंध भाग दोन, जबलपूर, प्रथम आवृत्ती २०२३, पृ. क्र.४

४) पृष्ठ १९८, ययाति वि.स. खांडेकर,ययाती,पुणे, आवृत्ती अठ्ठावीस, २००९,पृ.क्र.२१०

५)सार्थ श्री तुकारामाची गाथा, संपादक :डॉ. गोपाळराव बेणारे , पुणे, पृ. क्र.४८३

६) संत चोखामेळा महाराज सार्थ गाथा, डॉ. शांताराम बुटे, अकोला, आ.पहिली२००२,पृ. क्र. ९०